

Володимир АНТОФІЙЧУК

ХРИСТИЯНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Volodymyr ANTOFIYCHUK. On Christian Context of Lesya Ukrainka's Creative Work.

У літературознавстві минулих десятиліть склалися традиція акцентування атеїстичного підтексту "християнських" творів Лесі Українки, побудована на факторах об'єктивного та суб'єктивного порядку. Сучасні дослідники говорять про модерністську критику християнства в творчості письменниці, яка, на їх думку, "багато в чому пов'язана з ніцшеанською традицією (...). У своєму антиклерикалізмі Леся Українка суголосна з Ніцше, її ідеї близькі й до позиції М.Бердяєва, інших чільних європейських філософів модерністської доби"¹.

З одного боку, догматичні стереотипи радянської епохи в принципі виключали об'єктивний літературознавчий аналіз подібних творів і вимагали послідовно критичної оцінки християнських мотивів; з другого – в окремих випадках сама Леся Українка з різних причин давала привід своїми листами і коментарями до творів гіперболізувати антихристиянський характер її світогляду. Письменниця цілком однозначно відкидала релігійний фанатизм, показне лицемірство та інші церковні догмати, що цілком виразно відобразилося в її драматичних творах. Водночас її постійно приваблювали моральні аспекти християнства, його вплив на психологію індивідуума і натовпу.

Погляди майбутньої поетеси на християнську релігію склалися під впливом батьків, які навчали своїх дітей шанобливого ставлення до релігійних свят і традицій. Але найбільшу роль у цьому, очевидно, відіграв М.Драгоманов, який зробив надзвичайно багато для самоосвіти і формування світогляду своєї племінниці. Окремі його

думки ще й досі трактують як "ідентичні з поглядами Плеханова, Леніна та більшовиків"², тобто як атеїстичні³. Проте тут треба врахувати принаймні два моменти. По-перше, вченого, який говорив про реальність Ісуса Христа, ретельно досліджував історію перших християн, відстоював право кожного на свободу віросповідання, неправомірно зараховувати до переконаних атеїстів. По-друге, треба розуміти і позицію самого М.Драгоманова як антиклерикала з огляду на те, що ті клерикали (особливо на території України, яка входила до складу Росії) були причетні до політики денационалізації українців, відзначалися крайньою реакційністю і зашкарублістю в ставленні до наукових праць чи художніх творів на християнські теми.

Для Лесі Українки, як свого часу для Т.Шевченка та І.Франка, Біблія була не тільки основною християнською книгою, загальнолюдським культурним зразком, але й джерелом сюжетів, образів та мотивів. Відомо, що в юнацькі роки вона із захопленням читала Біблію, прагнула якомога досконаліше її вивчити. У листі до М.Драгоманова від 2 січня 1892 р. вона писала: "Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю яку краще: чи грецьку, чи слов'янську, – думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по-жидівськи"⁴. Далі в цьому ж листі письменниця вказує на одну із причин такого підвищеного інтересу до Книги книг: "В Біблії, окрім всього іншого маса дикої [тобто предвічної. – В.А.] грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю"⁵.

Грунтовне знання Біблії надихнуло Лесю Українку на переклади українською мовою окремих її розділів. У 1891 р. на прохання М.Драгоманова вона переклала уривок з XXXVII розділу книги Єзекіїля, а згодом – і з Ісайї. Зауважу, що переклади з Біблії здійснено Лесею Українкою в той час, коли наукової інтерпретації Святого Письма українською мовою ще не було, і ця праця поетеси має бути належно оцінена.

² Качуровський І. Завуальована молитва?.. // Слово і Час. – 1993. – № 12. – С. 49.

³ Заїка О. Творче переосмислення біблійних сюжетів, образів як особливості поетики Лесі Українки // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи: Наук. зб. – Рівне, 2000. – С. 194.

⁴ Українка Леся. До М.П. Драгоманова. 2 січня 1892 р. // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Т. 10. – К.: Наук. Думка, 1978. – С. 125.

⁵ Там само. – С. 125.

¹ Агеєва В.П. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації. – К.: Либідь, 1999. – С. 218; Антофійчук В.І. Євангельські образи в українській літературі ХХ століття. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 56-68.

Значне місце в лектурі Лесі Українки посідали книги з історії та філософії християнства. За рекомендацією М. Драгоманова вона переклала українською мовою праці французького вченого Моріса Верна "Біблія", "Євангеліє", "Євреї", "Священна історія", які не тільки поглибили її знання про Біблію, але й дали можливість детальніше познайомитися з історією християнства. У задумах Лесі Українки була трансформація книги М. Верна "Священна історія", яка призначалася б для селян і дітей. Отже, поетеса, окрім усього, вбачала в Біблії і потужний фактор формування морально-етичних норм людини.

Леся Українка створила понад п'ятдесят художніх обробок з Біблії, в яких абстрактні позачасові доміанти традиційних структур набували гостро сучасного звучання, а їх універсальні характеристики активно орієнтувалися на створення конкретно-історичного національного образу світу, який легко реконструювався в свідомості реципієнта. Поема "Самсон" (1888) – перша спроба Лесі Українки в трансформації біблійної оповіді. Твір сімнадцятирічної авторки, яка, на думку І. Франка, повелася "з біблійним текстом дуже вільно"⁶, виявився досить своєрідним переосмисленням першоджерела. Зрештою, біблійні образи тим і приваблювали поетесу, що давали величезні можливості для художнього втілення ідей свого часу. Слід підкреслити, що соціально-ідеологічні аспекти інтерпретації біблійного матеріалу в творчості Лесі Українки завжди підпорядковувалися дослідженню корінних морально-психологічних тенденцій духовної еволюції суспільства.

Задумуючи твір на християнську тематику, Леся Українка ретельно підбирала матеріал, робила виписки з Біблії і наукових праць. Наприклад, А. Кримський захоплено згадував, як вона, працюючи над драматичною поемою "В катакомбах", проштудіювала цілу бібліотеку про період первісного християнства і розвиток влади митрополитів за часів християнського підпілля. При цьому він відзначав: "Я не наважусь назвати іншого письменника, який би з такою відповідальністю ставився до своєї праці, як Леся Українка... (...). Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником"⁷. В архі-

ві Лесі Українки зберігається чимало виписок з Біблії, зроблених у процесі роботи над драмою "У пущі". Деякі з них цілком або в перефразованому вигляді уведено в текст твору. Праця М. Драгоманова "Про волю віри" (1895) викликала чимало думок Лесі Українки про християнство як релігію, які згодом відбилися в багатьох її драматичних творах.

Над християнською тематикою Леся Українка найактивніше працювала від поч. 900-их рр. і до кінця своєї творчості. За цей час були написані "Одержима" (1901), "Що дасть нам силу?" (1903), "Мгновение" (1905), "В катакомбах" (1905), "Руфін і Прісцилла" (1908), "На полі крові" (1909), "Йоганна, жінка Хусова" (1909), "Адвокат Мартіан" (1911) та ін. Показово, що про особливе зацікавлення Лесі Українки християнською тематикою свідчить не тільки досить велика кількість творів, але і сам підхід до її художньої реалізації. Якщо до кінця 90-их рр. взаємини творчості поетеси із християнством визначалися здебільшого зверненням до обробок біблійного сюжетно-образного матеріалу, перекладом на українську мову різного роду християнської літератури, то відтак авторка заглиблюється у саму суть християнського вчення, створюючи на основі цього багатопроblemні зразки художніх моделей, у яких превалює мотив сприйняття християнських ідей конкретними людьми зокрема та суспільством взагалі. У цей період склалися і певні теоретичні міркування Лесі Українки щодо християнства, які найповніше розкриваються у "Замітках з приводу статті "Політика і етика" (1903) та у листі до А. Кримського від 9 лютого 1906 р. І. Качуровський вважає, що переломним моментом у світогляді Лесі Українки стала її любов до Сергія Мержинського, який був релігійною людиною. "Не буде перебільшенням ствердити, – пише вчений, – що від часу знайомства з Мержинським, а особливо після його смерті, християнська тематика стає домінантною в творчості Лесі Українки"⁸.

Використання загальновідомого для реципієнта християнського матеріалу допомагало письменниці осмислювати не тільки загальнолюдські проблеми, але й, головне, досліджувати актуальні для свого часу тенденції і процеси. Саме тому в її християнських версіях так багатопланово розглядаються проблеми міжособистісних взаємосто-

⁶Франко І. Леся Українка // Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – К.: Наук. Думка, 1980. – С. 257.

⁷Кримський А. Із спогадів щирою друга // Кримський А. Твори: У 5 т. – Т. 2. – К.: Наук. Думка, 1972. –

С. 689.

⁸Качуровський І. Завуальована молитва?.. // Слово і Час. – 1993. – № 12. – С. 52.

сунків та індивідуальної психології в екзистенційних ситуаціях і станах: “віра і невіра”, “щире служіння Богові й фанатизм”, “особистість і натопт”, “моральне вчення і його соціально-ідеологічна реалізація”, “етичний релятивізм і його переростання в онтологічний нігілізм”.

“Християнські” версії Лесі Українки можна розмежувати на кілька груп. У першій письменниці, використовуючи канонічні ситуації й образи, осмислює діяння Христа й етапи його трагічного шляху (“Одержима”, “Йоганна, жінка Хусова”, “Що дасть нам силу?” та ін.); друга присвячена дослідженню еволюції чи долі учасників євангельської трагедії та людей, які знали Ісуса (“На полі крові” та ін.); нарешті, в третій групі досліджується сприйняття власне християнських ідей (“Мгновение”, “Адвокат Мартіан”, “Руфін і Прісцилла”, “В катакомбах” та ін.). Звичайно, ця класифікація досить умовна, оскільки в одному й тому ж творі часто переплітаються декілька аспектів і проблем, які в сукупності створюють драматичну картину загальновідомих подій.

Християнська тематика стала однією з домінант мистецького світу Лесі Українки, про що свідчить порівняно велика кількість творів, в яких порушуються проблеми віри і свободи вибору, морально-етичних і світоглядних основ релігії тощо. Для художніх версій, які розробляла поетеса, характерне активне звернення до тих образів, ідей і колізій, які визначають трагічний підтекст біблійно-християнських оповідей. Це передусім комплекс ідей, пов’язаних з образами Ісуса Христа і його оточення, Іуди Іскаріота та інших біблійних персонажів. У цих випадках авторку цікавлять здебільшого ті поведінкові та морально-психологічні домінанти, які визначають сюжетний розвиток творів, а також своєрідність морально-психологічних мотивувань того, що відбувається.

Серед творів Лесі Українки помітно вирізняються ті, в яких моделюються складні процеси зіткнення язичницької та християнської ідеологій. У таких версіях розкриваються особливості релігійного світобачення, його перспектива в духовному розвитку людини. Ці надзвичайно суперечливі і трагічні за своєю суттю процеси призводять до радикальних перемін у свідомості персонажів, стають основою їх духовного відродження. При цьому письменниці, як правило, чітко розрізняє такі поняття, як віра в Бога і церква як інститут влади, акцентуючи моральну перспективність першого і суперечливість другого. В таких ви-

падках герої Лесі Українки змушені радикально змінювати своє життя, погляди на людей, котрі їх оточують, на власні уявлення про природу людини і суспільства. Саме це зумовлює мотиви жертвності і спокути, які посідають одне з центральних місць у подібних трактуваннях.

Попри це, ставлення Лесі Українки до християнства не завжди було однозначним, не позбавлене воно протиріч і сумнівів, але сповнене постійних пошуків істини, котра народжувалася у гарячих дискусіях і гострій полеміці митця із власним “Я” аналітика, а інколи й у неприйнятті уже готових висновків. Невипадково у творах Лесі Українки, де порушуються проблеми християнства, домінує дискусійне начало, боротьба полярних світоглядів, одверте декларування позицій персонажів.

Відтворюючи сам факт сприйняття християнства з боку соціуму, Леся Українка розробляє художні типи індивідів, які сприймають ці ідеї одержимо, саможертвовно, окремі з них відкидають деякі його доктрини, а то й не погоджуються з ними взагалі. При цьому мотивація такої поведінки зазнає конкретних і виразних характеристик. У праці Лесі Українки “Замітки з приводу статті “Політика і етика”, основні положення якої явно перегукуються з ідеями її художніх творів, відзначається: “Психологія християн і перших, і середньовічних, і новітніх завжди ґрунтувалась на двох супротивних принципах: етичному і теологічному, бо християнство ж не було ніколи тільки філософією, але і релігією, теологічною догмою, що, як звичайне, переходила в фанатичну ортодоксальність. Отже, один принцип, етично-гуманістичний, казав: “Не убивай, людська кровця не водиця, і кожний має таке саме право на життя, як і ти, і нема нікого без гріха, і ніхто не знає всієї правди”; другий же, догматично-фанатичний принцип наказував: “Убий еретика, бо інакше твоя правда і розум не будуть фактично єдиними в світі, і світ не буде безгрішним, і царство правди не запанує”. Боротьба цих двох принципів, одного, що рятував духом свободи, і другого, що хтів, хоч і силоміць, вводити людей в царство небесне, була завжди трагічною в душі окремої людини або в житті якої партії, коли була щира, лицемірство робило її трагікомічною, а заячесердя просто комічною. Так і до нашого часу. Хто визволяється з тої трагедії, той виходить з догматичної релігії і вступає в науковий або практичний релятивізм. Чи може релятивіст запевня-

ти себе і других, що вся правда і розум може бути в чомусь, та ще й в комусь одному? Коли він справді консеквентний, то не може, інакше мусить зректись свого релятивізму і признати "абсолют" своїм ідеалом або – винайти якусь "золоту середину", щоб погодити два супротивні світогляди"⁹.

Ставлення Лесі Українки до християнства як релігії найвиразніше, мабуть, виявилось в драматичних поемах "В катакомбах", "Руфін і Прісцилла" та "Адвокат Мартіан". У листі до А.Кримського від 9 лютого 1906 р. Леся Українка так пояснила концептуальний задум "В катакомбах": "...Я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервіснішої форми (...). В найдавніших пам'ятниках, в "подіях апостольських", в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві (...). Комунізм першого християнства – се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще "комунізмом" добродійного багача (...). Чи ж не проти сього повстає мій раб-прометеїст? (...). Моя поема відноситься до середини II віку християнської ери (або до другої половини його), а тоді вже досить духовна тиранія усяких підпасків божих – зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці"¹⁰. У наведеному фрагменті об'ємно викладені найважливіші аспекти змістового плану поеми, одночасно він до певної міри виражає загальне ставлення письменниці до християнства як релігії, передусім до його церковної іпостасі. А.Бичко, коментуючи наведені вище рядки з листа Лесі Українки, беззастережно заявляє, що поетеса "багаторазово висловлювала негативне ставлення до рабської ідеології, виразником якої, на її думку, завжди було християнство (...). Таких висловлювань Лесі можна зібрати немало і всі вони свідчать про те, що її антихристиянські мотиви значною мірою збігаються з ніцшеансько-європейськими і відображають центральну ідею романтизму – необхід-

ність боротьби за визволення людини з духовного рабства"¹¹.

Справді, подібні думки, висловлені у листі до А.Кримського, дали привід дослідникам творчості Лесі Українки акцентувати антирелігійний характер її багатьох драматичних творів. Сенс цього дослідження аж ніяк не полягає в тому, щоб "робити" Лесю Українку християнкою (хоч загалом вона наближалася до цього), однак, ще раз підкреслюю, що подібні автокоментарі зумовлені насамперед глибоким усвідомленням негативною соціальною функцією церкви, яка в реальному житті часто суперечила духовній суті проповідей Ісуса Христа, а то й відверто перекирчувала їх істинну суть, даючи їм абсолютно прагматичне трактування.

Тому цілком слушно зауважила Л.Мороз, що, "досліджуючи спадщину Лесі Українки, слід розрізнити її ставлення до віри – й до ритуалу, до релігії – й до земної ієрархії служителів церкви. Віднаходження істини в усій повноті неможливе на шляхах утилітарно-класового трактування творів письменниці, пристосованого лише до потреб певного політичного моменту. З'ясувати ж загальнолюдський зміст їх можливо, лише враховуючи притаманні різним епохам і соціальним станам особистості сприймання й специфічного витлумачення духовності, вищого знання про сутність людини й сенс її земного буття"¹².

У зв'язку з цим слід наголосити на таких моментах. По-перше, Леся Українка у своїх "християнських" творах відтворює різні періоди вчення та утвердження постулатів Ісуса Христа. По-друге, для світобачення письменниці в цьому плані характерне принципово суперечливе ставлення до феномену віри та її соціально-ідеологічного втілення – церкви. По-третє, не можна погодитися з твердженням деяких дослідників стосовно "атеїзму" Лесі Українки, тому що вона різко негативно характеризує саме церкву, яка претендувала на абсолютну істину. Таку позицію письменниці треба зрозуміти, оскільки саме церква внесла багато перекирчень та формальних моментів у тлумачення канонічних текстів. Що ж стосується віри в Бога, то тут Леся Українка була набагато обережнішою. Вона ні в

⁹Українка Леся. Замітки з приводу статті "Політика і етика" // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т.– Т. 8.– К.: Наук. Думка, 1977.– С. 259.

¹⁰Українка Леся. До А.Ю.Кримського. 9 лютого 1906 р. // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т.– Т. 12.– К.: Наук. Думка, 1979.– С. 154-156.

¹¹Бичко А. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд.– К.: Український центр духовної культури, 2000.– С. 59-60.

¹²Мороз Л. Леся Українка і християнство // Дивослово.– 1995.– № 2.– С. 4.

якому разі не відкидала такі християнські поняття, як добро, милосердя, любов до ближнього. Водночас вона бачила, що саме церква намагається пристосувати ці загальнолюдські поняття до своїх егоїстичних та користололюбних намірів. По-четверте, будь-яке звернення письменниці до цих проблем має підкреслено драматичний характер, її цікавлять, передусім, ті емоційні та морально-психологічні реакції, які демонструє окрема людина, котра змушена захищати своє світобачення, боротися за його утвердження.

Так, наприклад, уже на самому початку розповіді героїні оповідання Лесі Українки "Мгновение" (1905) заявляє: "Я человек трезвый и положительный до мозга костей, не помню даже, чтобы в детстве или в юности меня особенно занимали религиозные или мистические вопросы"¹³, тобто, демонструє відверто іронічне позитивістське ставлення до віри. Однак його розповідь про сцену, свідком якої він мимоволі став, принципово міняє на деякий час цю позицію. Якщо спочатку він говорить: "Странная манера у этих католиков (...) везде вводит театральность какую-то, ведь здесь все рассчитано на эффект, эти цветы, освещение и даже этот реализм в изображении крестных страданий – все это как-то странно действует на воображение"¹⁴, то, попостерігавши за дівчиною, яка прийшла до костюлу помолитися, відчув невідомий раніше йому стан: "В моей груди колыхнулось что-то горячей волной, и мне захотелось броситься на колени рядом с этой девушкой, обвить руками пьедестал мадонны и запеть, или зарыдать, или умереть в каком-то непонятном восторге"¹⁵.

У цьому невеликому за обсягом тексті письменниці порушує надзвичайно важливу проблему, яка стосується духовного начала людини, впливу обряду, ритуалу на емоційний стан особистості. Визначаючи ефективність дії останнього на людську душу, Леся Українка водночас акцентує на несумісності офіційного й інтимного ставлення до проблеми віри. Це підтверджується місткою і водночас жорсткою реплікою в фіналі оповідання: "Это продолжалось всего лишь мгновение, а там звонок костельного служки тотчас разбил очарование"¹⁶.

Слід відзначити також, що мотив дзвінка в оповіданні – домінуючий, тому що на самому початку своєї оповіді героїні звертає увагу на формалізовану ритуальність молитви в костюлі.

Полеміка з окремими християнськими положеннями, що стало основою багатьох художніх концепцій Лесі Українки, трактується літературознавцями неоднозначно: як атеїзм, богоборство, ніцшеанство. Стосовно останнього доречною видається думка Т.Гундорової: "Хоча Леся Українка наголошує, що Ніцше "ніколи не імпував мені яко філософ: його ідеал *Übermensch*'а, тієї "Blonde Bestie", якось не чарує мене", однак сліди впливу естетико-індивідуалістичного поривання останнього відчутні в теорії Лесиною "новороманізму", в антихристиянській критиці ("Одержима", "В катакомбах")"¹⁷.

Водночас необхідно мати на увазі, що критичні висловлювання Лесі Українки на адресу християнства зумовлювалися не тільки впливом ідей Ніцше. Тут, безперечно, слід враховувати й ідеологічні роздоріжжя, і складність літературного процесу тієї епохи. "Треба нам ясно усвідомити, – пише Є.Сверстюк, – що кінець ХІХ ст. – вік соціалістичних і атеїстичних ідей, вік шукань нової істини. І дуже мало хто тоді шукав у старих річищах. І особливо мало хто шукав у ділянці релігії з-посеред поетів нації поневоленої. Тому що шукали нової дороги і активної праці, активної боротьби. А дорога, яка веде від релігії, була цілком заповнена казенними фігурками від офіційної православної церкви. І численна армія казенних служителів переконала народ, що все гаразд, шукати нічого і всякі дороги і шукання виходу неактуальні й неможливі – "опасные мечтания". Так от, Леся Українка жила дуже великою мірою в тій же давній духовій традиції і, як б сказав, у своїй духовій одержимості вона ще більш духовна, ніж її сучасники. Але у своїх шуканнях доріг вона далека від культивування релігії"¹⁸.

Таким чином, зроблені тут узагальнення аж ніяк не претендують на вичерпність. Глибше, а отже, й ґрунтовніше дослідження про своєрідність функціонування християнських ідей і образів у творчості Лесі Українки, про особливості її релігійних поглядів належить ще створити.

¹³Українка Леся. Мгновение // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т.– Т. 7.– К.: Наук. Думка, 1976.– С. 191.

¹⁴Там само.– С. 192.

¹⁵Там само.– С. 194.

¹⁶Там само.– С. 194.

¹⁷Гундорова Т. Фрідріх Ніцше й український модернізм // Слово і Час.– 1997.– № 4.– С. 32.

¹⁸Сверстюк Є. На святі надій: Вибране.– К.: Наша Віра, 1999.– С. 224-225.